

ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ՌԻՂՂՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԴԱՍԱՎԱՆԴՄԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

ԷՂՈՒԱՐԴ ԶՈՀՐԱԲՅԱՆ, ԱՐՇԱԼՈՒՅՍ ՏԵՏԵՅԱՆ

Եվրոպական ամենահին կառույցը՝ Եվրոպայի խորհուրդը (ԵԽ) իր բազմաբընույթ և բազմաշերտ գործունեության համատեքստում մեծ կարևորություն է տալիս պատմությանն ու պատմության դասավանդման խնդիրներին: Նախընթաց յոթանասուն տարիների ընթացքում ԵԽ շրջանակներում ընդունվել են բազմաթիվ փաստաթղթեր, անցկացվել են մասնագիտական հանդիպումներ, խորհրդրականություններ, մշակվել և իրականացվել են մի շարք նախաձեռնություններ, որոնց նպատակը ԵԽ անդամ-պետություններում պատմագիտության, պատմության դասավանդման ոլորտում համանման չափանիշների ներդրումը, դրանց պահպանումը և այս ճանապարհով փոխվստահության, համագործակցության ձևավորումն է:

Հետաքրքիր է, երբ եվրոպական միավորման գաղափարը ժամանակի ընթացքում արծարծվում էր տարբեր մտածողների կողմից, առաջ էին քաշվում մի քանի սկզբունքներ, որոնք պետք է ընկնեին Եվրոպայի միասնության հիմքում: Չէիս աստվածաբան, մանկավարժ Յան Ամոս Կոմենսկին իր «Պանգլոտիյա» աշխատության մեջ ընդգծում էր մշակութային (հաղորդակցության) գործոնը համաեվրոպական միասնության համար¹: Հետևաբար, համաեվրոպական միասնության տեսանկյունից շատ մեծ կարևորություն ունի կրթությունը, այդ համատեքստում նաև պատմագիտության ու պատմության դասավանդման դերը:

Հովհաննես Պողոս II պապը նշում էր. «Եվրոպան երկու թոքեր ունի՝ ի դեմս իր արևելյան և արևմտյան մասերի: Առանց երկուսն էլ գործածելու՝ այն երբեք չի կարող ազատ շնչել»²: 1980-ական թթ. վերջում Արևելյան և Կենտրոնական Եվրոպայի երկրներում տապալվեցին կոմունիստական վարչակարգերը և Եվրոպան բռնեց միավորման ուղին: Սակայն այս երկրների կոմունիստական անցյալը, սահմանային, տարածքային խնդիրները Եվրոպայում ստեղծեցին հակասությունների մի քանի օջախներ, Բալկանյան թերակղզին վերածվեց զինված արյունալի հակամարտությունների թատերաբեմի: Սա իրական սպառնալիք էր, ինչպես եվրոպական երկրների, այնպես էլ Խորհրդային Միության համար: Պատահական չէր, որ Մ. Գորբաչովը 1988 թ. դեկտեմբերի 7-ին ՄԱԿ-ի գագաթնաժողովի իր ելույթում վերափոխելով է. Հեմինգուեյի ստեղծագործության վերնագիրը՝ նշում էր, որ յուրաքանչյուր տարածաշրջանային հակամարտության զանգրգուժում է մեր բոլորի մահը³:

Արևելյան և Կենտրոնական Եվրոպայի երկրների, այնուհետև ԽՍՀՄ նախկին պետությունների անդամակցումը ԵԽ-ին բազմաթիվ քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական և մշակութային հիմնահարցերի կողքին բարձրացրեց նաև պատմության վերանայման, վերաիմաստավորման, վերաշարադրման, հարևան պե-

¹ St 'u *Европейская интеграция*, под ред. О.Буториной, М., 2011, с. 67:

² St 'u *Եվրոպական միություն և Հայաստան*, Եր., 2010, էջ 10:

³ St 'u *Гиленсон Б., Эрнест Хемингуей: Я дрался за то, во что верил*, Новая и новейшая история, N 4, 1990, с. 125:

տությունների միջև այս ոլորտում առկա սուր հարցերի շուրջ հակասությունների հարթման հիմնահարցերը: Այս առումով կարևոր նշանակություն ունեն ան պատմագիտության, ինչպես նաև պատմության դասավանդման համատեքստում եվրոպական արժեքների, Եվրոպայի հետ պատմամշակութային դարավոր փոխշփումների ընթացքում ձևավորված ընդհանրությունների վերհանումը և շեշտադրումը: Այս նկատառումներով ԵՄ-ի կողմից մշակվեցին «Եվրոպական ուղղությունը պատմության դասավանդման շրջանակներում 2002-2006թթ.» (European Dimension in History Teaching), «Համընդհանուր պատմություններ՝ Եվրոպայի համար՝ առանց բաժանարար գծերի 2010-2014թթ.» (Shared histories for a Europe without dividing lines) նախաձեռնությունները:

«Եվրոպական ուղղությունը պատմության դասավանդման շրջանակներում 2002-2006թթ.» (European Dimension in History Teaching) նախաձեռնությունը մեկնարկեց 2002թ.: Նախաձեռնության շրջանակներում առանձնացվեցին Եվրոպայի պատմության համար կարևոր նշանակություն ունեցող հինգ տարեթվեր. 1848թ., 1912-1913 թթ., 1919 թ., 1945 թ., 1989-1990 թթ.⁴:

Սկսած հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը Հայոց պատմությունը շաղկապված է եղել Եվրոպայի պատմությանը: Հայ ժողովրդի եվրոպական կողմնորոշման դրսևորում էր Բարայել Օրու գործունեությունը և նրա մշակած «ՈՖալ-ցյան ծրագիրը»: Հայտնի է, թե որքան մեծ հույսեր էին կապում հայերը հակաթուրքական «Սրբազան լիգայի» հետ: Մինչդեռ եվրոպական տերությունների քաղաքականությունը 19-20-րդ դդ՝ Բեռլինի վեհաժողովը և պայմանագիրը, Հայկական հարցի շուրջ եվրոպական տերությունների դիրքորոշումները, Սևրի պայմանագիրն ու դրա մոռացության մատնումը, Լոզանի վեհաժողովը և մի շարք այլ հարցեր հակասություններ են առաջացնում: Իրենց եվրոպական կողմնորոշման համար հայերը երբեմն շատ թանկ գին են վճարել, երբ եվրոպական դիվանագիտությունը հուսադրելուց բացի ոչինչ չէր առաջարկում հայ ազատագրական շարժման գործիչներին: Ինչը շատ դիպուկ է նկարագրվում Խ. Դաշտենցի «Ռանչպարների կանչը» վեպում. «Մոսե Իմոն աշխարհի հզորներից հզոր, որ թագավորի դուռն էլ գնար, այդ օրորոցը կստանար՝ օրորիք հույսդ»⁵:

Վերադառնալով «Եվրոպական ուղղությունը պատմության դասավանդման շրջանակներում 2002-2006թթ.» նախաձեռնության շրջանակներում առաջ քաշված տարեթվերին, պետք է նշել, որ դրանք իրենց խորը ազդեցությունն են ունեցել հայ ժողովրդի պատմության մեջ: 1848-1849թթ. եվրոպական հեղափոխությունները մեծ ազդեցություն ունեցան հայ իրականության մեջ՝ ազդելով հայ հասարակական-քաղաքական մտքի վրա: Ավելին, Եվրոպայում ապրող մեծ թվով հայեր մասնակցեցին այս իրադարձություններին: Հունգարական հեղափոխությանը մասնակցեցին հայ երեք գեներալներ՝ Էրնեստ Քիշը (Պոլսիկյան), Կյուլելմոս Լազարը (Ղազարյան) և Հովհաննես Ցեցը (Ցեցյան): Հունգար ժողովուրդը երախտագիտորեն գնահատեց հունգարահայերի մասնակցությունը հեղափոխությանը: Հայտնի է, որ հեղափոխության համար մահվան դատապարտված 13 հունգար առաջնորդների հիշատակին Արադ քաղաքում կանգնեցված հուշարձանի վրա նշվել է նաև հայ գեներալների սխրագործությունները:

⁴ St´u Crossroads of European histories. Multiple outlooks on five key moments in the history of Europe, Council of Europe Publishing, 2006.

⁵ St´u **Դաշտենց Խ.**, Ռանչպարների կանչը, Եր., էջ 525:

րը⁶: Թեև պետք է նշել, որ հայ հերոսներին հունգարական իշխանությունները չհիշեցին, երբ Ադրբեջանին հանձնեցին Բուդապեշտում հայ սպա Գուրգեն Մարգարյանին կացնահարած ոճրագործ Ռ. Սաֆարովին:

Հայ իրականության մեջ 1850-60-ական թթ. ձևավորվեցին հասարակական-քաղաքական հոսանքներ՝ պահպանողական, ազգային պահպանողական, լիբերալ ազատական, ազատական: Այս հոսանքների առաջնորդներն ու ներկայացուցիչները հանդես էին գալիս ազգային խնդիրների լուծման վերաբերյալ իրենց տեսակետներով: Հետաքրքիր է, որ գուգահեռներ էին անցկացվում եվրոպական ժողովուրդների հեղափոխական պայքարի և հայ ժողովրդի դրության միջև: Օրինակ, Միքայել Նալբանդյանը Նեպոլից Մ. Սվաճյանին ուղղված իր նամակում գուգահեռ էր անցկացնում Իտալիայում արծարծված գարիբալդիական շարժման և հայ ժողովրդի ընթացիկ վիճակի մեջ՝ նշելով, որ Գարիբալդիի ետևում կանգնած է «հասարակ ժողովուրդը», Վիկտոր Էմանուելի ետևում՝ «քաղաքացիք»: Դիմադրելով ընդանուր թշնամուն՝ երկուսն էլ պայքարում են իրենց հայրենիքի ազատագրման համար, բայց նրանց մեջ առկա է նաև «խոշոր տարբերություն»⁷:

Եվրոպական ազատամտական գաղափարախոսության ազդեցությամբ նույն Եվրոպայում կրթություն ստացած արևմտահայ երիտասարդության համառ պայքարի շնորհիվ սեփական սահմանադրություն չունեցող Օսմանյան կայսրությունում ընդունվեց Ազգային Սահմանադրություն, որը 1891թ. ըստ բեղիացի իրավաբան Մ.Ռոլեն-Տեկմենի կառուցված էր ժամանակակից եվրոպական սահմանադրությունների ոճով և ուներ նախաբան, կենտրոնական և գավառական վարչություններ, ժողովրդական ներկայացուցիչների տեղական՝ թաղերի և թեմական ժողովներ, ընտրական իրավունք, կրթություն և այլն⁸:

Եվրոպական մյուս կարևոր իրադարձությունը՝ 1912-1913 թթ. Բալկանյան պատերազմներն էին: Հայ ժողովուրդը մեծ հույսեր էր կապում այդ պատերազմի, ինչպես նաև Լոնդոնի վեհաժողովի հետ: Հայտնի է, որ Գևորգ 5-րդ կաթողիկոսի ջանքերով վերաբացվեց Հայկական հարցը: 1914թ. հունվարին ստորագրված ռուս-թուրքական համաձայնագիրը և Արևմտյան Հայաստանում եվրոպացի երկու նահանգապետների նշանակումը խանդավառությամբ ընդունվեց հայերի կողմից: Երբ եվրոպացի երկու կառավարիչները՝ Հոֆը և Վեսթենենկը ներկայանալով թուրք կառավարությանը և ստանալով պաշտոնական լիազորագրերը պետք է մեկնեին իրենց պաշտոնատեղին՝ Կարին և Վան, Կ.Պոլսից նրանց ճանապարհելու չեկավ ոչ մի թուրք պետական գործիչ: Դրան հակառակ, ներկա էր Կ.Պոլսի հայ մտավորականությունը՝ Օսմանյան պառլամենտի հայ երեսփոխանները՝ Գրիգոր Ջոհրապի գլխավորությամբ, պոլսահայ լրագրողները, «Աստեղատուն» հայ մշակութային միության գլխավոր դեմքերը՝ Կոմիտասը, Դանիել Վարուժանը, Միամանթոն, Ջարդարյանը, Վահան Թեքեյանը, Կոստան Ջարյանը, Հակոբ Օշականը, Փանոս Թերլմեզյանը, Սարգիս Քուրբճյանը, Հրանտ Ասատուրը, Ջապել Եսայանը, Շահան Պերպերյանը, Սիրունին և շատ ու շատ ուրիշներ⁹:

⁶ Տե՛ս **Աբրահամյան Ա.**, Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, Գիրք Բ, Եր., 1967, էջ 148:

⁷ Տե՛ս **Հովհաննիսյան Ա.**, XIX դարի 50-60-ական թվականների արևելահայ հասարակական-քաղաքական հոսանքները, Պատմաբանասիրական հանդես, Թիվ 1, 1966, էջ 54:

⁸ Տե՛ս Հայոց պատմություն, Հ.3, Գ.1, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես-1918թ.), Եր., 2010, էջ 365-366:

⁹ Տե՛ս **Պատրիկ Ա.**, Կոմիտասյան դրամա, Եր., 1985, էջ 118:

Սակայն, եվրոպացի դիվանագետներից սպասելիքներն այնքան էլ արդարացված չէին, քանի որ ինչպես վկայում էր բժիշկ Հ.Ջավրիևը Վեսթենենկին ուղղված իր մի հարցին վերջինս պատասխանել էր, որ ըստ Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև կնքված պայմանագրի, իրեն հրավիրել է սուլթանը և որ ինքը ենթակա է նրան: Հայերը շատ քիչ էին հետաքրքրում նրան, նա Հայկական հարցից անտեղյակ էր¹⁰: Անդրանիկ Օտոուկյանը «Թուրք առ Երևան» պոեմում այսպես է նկարագրում այդ օրերը.

«Յոյսեր են ծաղկել... կտոր մի կապոյտ...

Հոֆ եվ Վեստենենկ ... Բարենորոգում...

Կտոր մի կապոյտ. -

Ուղեղների վրայ, սրտերի վրայ՝

Դաշնագիրների փոշեթաթավ կոյտ ...

Կտոր մի կապոյտ... Եվ կապոյտի վրայ՝

Ինչպես... ինչքան շուտ...

Ա՛հ, ինչպե՛ս,

ինչպե՛ս,

Յեղակարծ փայլա՛կը մեծ Եղեռնի...»¹¹:

Սակայն, թուրքական կառավարությունն այլ ծրագրեր ուներ, որը Բեռլինի վեհաժողովից շատ չանցած բարձրաձայնել էր օսմանյան հայտնի գործիչ և կառավարության բազմամյա նախագահ Քյամիլ փաշան՝ ասելով, որ հայ ազգին անհրաժեշտ է վերացնել և խուսափել Արևմտյան Հայաստանում մեծ տերությունների կողմից պարտադրված բարենորոգումների անցկացումից¹²:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում երիտթուրքական կառավարությունը իրականացրեց մեկ ու կես միլիոն արևմտահայության ցեղասպանությունը: «Հայկական խնդիրը լուծելու տեսակետով՝ երեք ամսուան մեջ էս անելի գործ կատարեցի, քան Ապտիվ-Համիտ երեսուն տարուան մեջ», - հայտարարում էր Թալեաթ փաշան¹³:

1919թ. հայության մեծ հույսերի ժամանակաշրջանն էր: Հայ ժողովուրդը հույս ուներ Դաշնակիցներին ցուցաբերած իր աջակցության և կրած սարսափելի տանջանքների համար վերջապես ստանալ այնքան սպասված հատուցումը: Ե. Օտյանն իր «Անիծյալ տարիներ» գրքում ներկայացնում է պատերազմի վերջին ամիսներին հայության ոգևորությունը դրաթոր Նազգաշյանի խոսքերով, որը գրում էր. «Մեր հիվանդ հորեղբոր վիճակը ծանրացած է, բժիշկները վիրաբուժական գործողություն մը պիտի կատարեն. Մորեղբայրս քիչ ատենեն կը հասնի: Կը հուսամ, որ մորաքրոջս անհանգստությունը մինչև երեք ամիս բուլորովին կանցնի»¹⁴: Պարզ է, որ հիվանդ հորեղբայրը Թուրքիան էր, վիրաբուժական գործողությունը՝ Թուրքիայի բաժանումը: Ահա, այսպիսի ակնկալիքներ ունեին հայերը 1919 թ. հունվարին Փարիզում գումարված վեհաժողովից, ինչին նպաստել էին նաև եվրոպական դիվանագետների հայանպաստ ելույթները:

¹⁰ Տե՛ս **Ջ. Կիրակոսյան**, Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը, Եր. 1965, էջ 199:

¹¹ Տե՛ս **Օտոուկյան Ա.**, Թուրք առ Երևան, Եր., 2001, էջ 17:

¹² Տե՛ս Հայոց պատմություն, Հ.3, Գիրք I, էջ 507:

¹³ Տե՛ս Ամերիկյան դեսպան Հենրի Մորգենթաուի հուշերը և հայկական եղեռնի գաղտնիքները, Եր., 1990, էջ 284:

¹⁴ **Օտյան Ե.**, Անիծյալ տարիներ, Թեհրան, 2010, էջ 171:

Ինչպես օրինակ, դերկոմս Հերբերտ Ջոն Գլադստոնի. «Մերունդներ են խոսել Հայաստանի մասին: Բայց գրեթե ոչինչ չի արվել մինչև պատերազմը: Այժմ հասել է հանուն նրա գործելու ժամանակը»¹⁵: Խորհրդարանի անդամներ դերկոմս Ջեյմս Բրայսը, լորդ Հենրի Քավենդիշ-Բենթինկը, Թոմաս Փաուլը օժոնորը և Անյուրին Ուլիյամսը, գիտնականներ Նոել Բրքստոնը և Ջ.Փ.Գուչը պահանջեցին Հայաստանի Հանրապետության ճանաչումը և Հայաստանի վերականգնումը նոր պատմական սահմաններում¹⁶:

Պատերազմի վերջին ամիսներին մի խումբ իտալացի բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, ներառյալ նախկին վարչապետ Լուիջի Լուգատին, հիմնեցին Հայաստանի անկախության իտալական կոմիտե: 1918 թ. հոկտեմբերին արտաքին գործերի նախարար բարոն Գ.Սիդի Սոնինոն գրում էր Նուբար փաշային. «Ես հավատացնում եմ Ձերդ գերագանցությանը, որ Թագավորական կառավարությունը կգործի ծայրաստիճան հոգատարությամբ՝ պաշտպանելու Հայաստանի շահերը, որի տառապանքները խորապես ցնցել են մեզ»: 1918թ. նոյեմբերի 18-ին վարչապետ Վիտորիո Էմանուել Օռլանդոն բացականչեց. «Ասացեք հայեին, որ ես նրանց դատը կդարձնեմ իմ դատը»¹⁷:

ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Ուիլսոնը թուրքերին հանձնելով նրանց մեկնելու փաստաթղթերը՝ նշում էր. «Նրանք ցուցադրեցին առողջ բանականության լրիվ բացակայություն և Արևմուտքի մասին լրիվ անտեղյակություն: Նրանք կարծում էին, թե վեհաժողովը պատմություն չգիտի և պատրաստ է կուլ տալու հրեշավոր ստեր»: Լլոյդ Ջորջը թունոտ հեզմանքով ասաց, որ այդպիսին են ավանդական թուրքական դիվանագիտության գծերը¹⁸:

Սակայն Փարիզի վեհաժողովի մասնակից և Սերի պայմանագիրը ստորագրած երկրների ղեկավարները հրաժարվեցին իրենց ստորագրություններից, հռչակված սկզբունքներից ու արժեքներից: Սիրաշահելով Մ.Քեմալի իշխանությանը՝ եվրոպական դիվանագիտությունը մեկ անգամ ևս զոհաբերեց հայոց հայրենիքի մի մասը և հայ ժողովրդին տրված երաշխիքները:

Ավելին, 1920 թ. Ազգերի լիգայի հանձնաժողովներում և ենթահանձնաժողովներում նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետության անդամակցության հարցը քննարկվեց երկու ամիս, որի ընթացքում թուրքական բանակը ներխուժել էր Արևելյան Հայաստան: Դառնալով Ազգերի լիգայի անդամ Հայաստանը կարող էր ակնկալել վերջինիս օժանդակությունը: Սակայն այդ օրերին, Բուալիայի արտաքին գործերի նախարար Մֆորցան, Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարար Լեյգն ու Անգլիայի արտաքին գործերի նախարար Լլոյդ Ջորջը գտան, որ Հայաստանի անդամակցությունը Ազգերի լիգային վաղաժամ է¹⁹:

Հետագայում, Ազգերի լիգային փոխանցված հայ գաղթականության խնդիրը մի քանի տարի շարունակ քննարկվեց՝ առանց գործնական քայլերի: Ֆրիտյոֆ Նանսենը, չհանդուրժելով, որ Ազգերի լիգան շարունակի հուսադրել, բայց գործնականում խաբել հայ ժողովրդին՝ 1929թ. առաջարկեց հանել դեռևս 1920թ. ի վեր Լիգայում ապարդյուն արձարծված այդ հարցը օրակարգից²⁰:

¹⁵ Տե՛ս **Հովհաննիսյան Ռ.**, Հայաստանի Հանրապետություն, Հ.1, Եր., էջ 339-340:

¹⁶ Նույնը՝ էջ 340:

¹⁷ Նույնը՝ էջ 297:

¹⁸ Նույնը՝ էջ 368:

¹⁹ **Շալայան Ա.**, Հայկական հարցը և միջազգային դիվանագիտությունը, Եր., 1965, էջ 136, 139:

²⁰ Տե՛ս **Աելիքսեթյան Հ.**, Հայրենիք-Միություն առնչությունները և հայրենադարձությունը (1920-1980թթ.), Եր., 1985, էջ 150:

«Եվրոպական ժողովուրդներն ու պետական գործիչները հոգնել են մշտնջենական Հայկական հարցից: Չէ որ այդ հարցը նրանք ձախողեցին: Հայաստան անունը նրանց նիրհած խղճերում արթնացնում է սոսկ ուրացած կամ չկատարված խոստումների տեսճ հիշողություններ: Նրանք մատը մատին չխփեցին իրենց խոստումները կատարելու համար, քանի որ դրանք տրվել էին թեն փոքր, արնաքամ, սակայն շնորհալի մի ժողովրդի, որ չուներ նավթի ու ոսկու հանքավայրեր»,- գրում էր Ֆ.Նանսենն իր «Խաբված ժողովուրդ» գրքում²¹:

Այս օրերին Հայաստանի նկատմամբ Ադրբեջանի ու Վրաստանի տարածքային հավակնությունները քննարկվեցին նաև Երկրորդ Ինտերնացիոնալի մնալուն հանձնաժողովում: Միքայել Վարանդյանը խնդրեց հանձնաժողովին ուշադրություն դարձնել Արևելքի իրադարձությունների և փոքր ժողովուրդների հուսահատական այն պայքարի վրա, որ մղում էին նրանք՝ ինքնորոշման իրավունքի համար: Մ. Վարանդյանը կոչ էր անում դիմել վճռական գործողությունների՝ «ծիսական բանաձևերի» փոխարեն: Սոցիալիստ ղեկավարները դարձյալ պատասխանեցին «ծիսական բանաձևով»՝ պաշտպանելով հանրաքվեի և համաժողովրդական հարցման սրբազան սկզբունքը²²:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտը՝ 1945թ. մայիսին նոր ակնկալիքներ տվեց հայ ժողովրդին: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմին մասնակցել են 600 հազար հայեր: Նրանցից 300 հազարն ընկան Եվրոպային սպառնացող ֆաշիզմի դեմ պայքարում: Հազարավոր սփյուռքահայեր ընդգրկված էին ֆաշիստական Գերմանիայի կողմից զավթված երկրների դիմադրական-պարտիզանական շարժման շարքերում: Իր անմար սխրանքով հռչակվեց Միսաք Մանուշյանը, որը հետմահու արժանացավ Ֆրանսիայի դիմադրական շարժման հերոսի կոչման; Ավելի քան 300 հայորդիներ ընկան Հունաստանի պարտիզանական կռիվներում և դիմադրական պայքարում²³: Բուլղարիայի, Հարավսլավիայի պարտիզանների շարքերում կային մեծ թվով հայեր:

Պատերազմի ավարտից հետո խորհրդային դիվանագիտությունը բարձրացրեց Հայկական հարցը՝ Թուրքիայի կողմից 1921 թ. բռնազավթած հայկական տարածքների խնդիրը: Այս հարցը բարձրացվեց Պոտսդամում 1945 թ. հուլիսի 16-ին Իդեն-Մոլոտով հանդիպման ժամանակ, ինչպես նաև Ի.Ստալինի, Հ. Տրումենի, Ու. Չերչիլի 1945 թ. հուլիսի 22-ի հանդիպման ընթացքում²⁴: Սակայն, խորհրդային դիվանագիտությունն այս հարցում հանդիպեց ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի դիմադրությանը, որոնք կասեցրեցին խորհրդային կողմի պահանջների քննարկումը, քանի որ Դաշնակիցների միջև արդեն ի հայտ եկած հակասությունների համատեքստում հետագայում կարևոր ռազմավարական, քաղաքական ու ռազմական դերակատարություն էր ունենալու Թուրքիան: Այս հակասությունները հետագայում խորացան և սկսվեց մի քանի տասնամյակ շարունակվող Մառը պատերազմը: Պետք է նշել, որ հակասությունները հանդես էին եկել արդեն 1945 թ. Յալթայի կոնֆերանսի ընթացքում՝ հակառակ այն բանին,

²¹ Տե՛ս **Նանսեն Ֆ.**, Խաբված ժողովուրդ, Եր., 2000, էջ 273:

²² Տե՛ս **Հովհաննիսյան Ռ.**, նշվ. աշխ., էջ 387:

²³ Տե՛ս **Հարությունյան Կ.**, Հայ ժողովրդի մասնակցությունը Հայրենական մեծ պատերազմին (1941-1945 թթ.), Եր., 2002, էջ 119:

²⁴ Տե՛ս Դաշնակից երեք տերությունների՝ ԽՍՀՄ-ի, ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի ղեկավարների Բեռլինի (Պոտսդամի) կոնֆերանսը, 1945 թ. հուլիսի 17-օգոստոս 2, Փաստաթղթերի ժողովածու, Եր., 1989, էջ 44:

որ հանդիպման ավարտից հետո ԱՄՆ-ի, ԽՍՀՄ-ի և Մեծ Բրիտանիայի ղեկավարները փոխանակվում էին սիրալիք նամակագրությամբ՝ շնորհակալություն հայտնելով Ի. Ստալինին ընդունելության և հյուրընկալության համար, աղոթում նրա երկարակեցության համար²⁵:

Իսկ 1989-1990 թթ. ԽՍՀՄ-ում լայնորեն ծավալվեցին ազգային շարժումները: Հայաստանում վերստին բարձրացվեցին դեռևս 1960-ական թթ. «ազգային զարթոնքի» տարիներին առաջ քաշված հարցերը՝ Հայոց ցեղասպանության ճանաչում, Արցախի Հայաստանի հետ վերամիավորում: 1988 թ. սկսվեց Արցախյան շարժումը: 1989-90 թթ. խորհրդային իշխանությունները հայ ժողովրդի արդարացի պահանջը մերժելու նպատակով գործի դրեցին ողջ պետական համակարգը՝ չխորշելով նույնիսկ սադրել և հրահրել այնպիսի գործողություններ, ինչպիսիք էին Սոււզալիթի ու Բաքվի ոճրագործությունները: Այս տարիներին հայ ժողովուրդը Հայաստան-Արցախ-Սփյուռք եռամիասնությամբ պայքար սկսեց իր օրինական պահանջը իրագործելու համար:

Իհարկե, եվրոպական դիվանագիտությունից հուսախաբությունները և ակնկալիքների տապալումը շատ են: Ինչպե՞ս դասավանդել այս հիմնահարցերը՝ շեշտադրելով եվրոպական ուղղությունը՝ առանց բացասական դիրքորոշում առաջացնելու սովորողների շրջանում: Այս առումով կարելի է ուշադրություն հատկացնել եվրոպական հասարակական կարծիքին, որը մշտապես աջակցել է հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարին: Անգլիայում, Ֆրանսիայում, Գերմանիայում և եվրոպական այլ երկրներում հասարակական, քաղաքական, մշակութային գործիչներ պարբերաբար բարձրաձայնել են Հայկական հարցը: Հատկանշական է, Հայկական հարցը մի քանի անգամ բարձրաձայնվել է Խաղաղության համաժողովներում: 1900թ. սեպտեմբերի 10-13-ը Անգլիայի Գլազգո քաղաքում տեղի ունեցած Խաղաղության միջազգային 10-րդ համաժողովը որոշեց Բեռլինի դաշնագիրը ստորագրած եվրոպական պետություններին մի խնդրագիր ուղարկել, որպեսզի նրանք պաշտոնական կոնֆերանս գումարեն Հայկական հարցը վճռելու համար²⁶:

Իսկ Ֆրանսիայի սոցիալիստական կուսակցությունն էլ դիմում էր ֆրանսիական կառավարությանը՝ կոչ անելով անտարբերության դիմակը դեն նետել և անել այն քայլը, որով կարող է փրկել հարյուր-հազարավոր մարդկային կյանքեր և գուցե բնաջնջումից փրկի մի ամբողջ ժողովուրդ²⁷:

Անուրանալի է, ցեղասպանության օրերին դերկոմս Ջեյմս Բրայսի ծավալուն 684-էջանոց ամփոփ ժողովածուն, որը հեղինակը պատրաստել և ներկայացրել էր անգլիական կառավարությանը՝ Հայոց Մեծ եղեռնի վերաբերյալ ծավալուն նյութեր, որը հրատարակվել է «Կապույտ գիրքը՝ Հայոց Մեծ եղեռնի մասին» վերստառությամբ: Գիրքը Ջորջ Ե թագավորի հրովարտակով ներկայացվել էր պառլամենտին և Լորդերի պալատին՝ 1916 թ. հոկտեմբերին²⁸:

Պետք է առանձնահատուկ ընդգծել Ժան Ժորեսի գործունեությունը, որն իր ելույթներում բազմիցս անդրադառնում էր Հայկական հարցին և արևմտահայերի կոտորածներին: Նա նշում էր. «Ամենաձանրն այն է, որ տարերայնորեն չի

²⁵ Переписка председателя Совета Министров СССР с президентом США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг., Т.1, М., 1976, с. 360.

²⁶ Տե՛ս՝ **Պողոսյան Ս.Կ.**, Պողոսյան Կ.Ս., Ինձ բախ տվեք, Եր., 1990, էջ 217:

²⁷ Նույնը՝ էջ 218:

²⁸ Տե՛ս՝ **Բրայս Ջ.**, Անգլիական կառավարության կապույտ գիրքը Հայոց Մեծ եղեռնի մասին (1915-1916), , Թեհրան, 2012., էջ 5:

պողոթկացել, հրահրվել, խրախուսվել՝ անհագ ախորժակը գրգռվել է օրինավոր կառավարության կողմից, ում հետ Եվրոպայան բազմիցս ամենայն լրջությամբ ստորագրություններ է փոխանակել: Նա զգացել է, որ Եվրոպայան տատանվում է, անկայուն է, ներքին պառակտումներով բաժանված է և իրոք, մինչ՝ այդ տարանջատված, անգոր դեպքանները նախաճիւրների ամենաօրհասական պահին բարենորոգումների կեղծ մարդասիրական, ծիծաղելի պահանջներն էին ներկայացնում, սուլթանը սանձարձակ անկաշկանդությամբ ավարտին էր հասցնում կոտորածները, որպեսզի մեկընդմիջտ ձերբազատվի հայկական հարցից, ինչպես նաև ձերբազատվի Եվրոպայի երեսպաշտ պնդերեսությունից՝ այն Եվրոպայի, որը, ինչպես դուք՝ ինքներդ, թե՛ ցավակցում է և թե՛ մեղսակից է»²⁹:

Պետք է նշել բազմաթիվ եվրոպացի գործիչների հայանպաստ գործունեությունը, որոնցից էր իռլանդացի լրագրող, իրավաբան, թարգմանիչ, հայ ժողովրդի մեծ բարեկամ Էմիլ Դիլոնը, որը 1895 թ. որպես «Նեյլի թելեգրաֆ» թերթի թղթակից եղել էր Արևմտյան Հայաստանում՝ լուսաբանելու տեղի ունեցող իրադարձությունները: Նա նշում էր. «Բոլոր ազգերի մեջ ամենից առավել Թուրքիայի հայերը կարող են հույս դնել Եվրոպայի օգնության վրա այնքան, որքան խեղդվող մարդը՝ դեռ ծովը չմտած նավի վրա»³⁰:

Ֆրանսիացի հրապարակախոս, պատմաբան, ռուսագետ Անատոլ Լերուս-Բոլիեն գրում էր. «Պատմությունը չի տեսել, ավելին՝ Արևը չի տեսել, արևը, որին Վերգիլիոսի խոսքերով ասած՝ երբեք ոչ ոք չի մեղադրի կեղծիքի մեջ, բազում չարագործություններից արյունաքամ եղած մեր տխուր մոլորակը հազիվ տեսած լինի այնպիսի սարսափելի տեսարաններ, որ տեղի ունեցան 1895-1896թթ. Հայաստան աշխարհում»³¹: Մեկ այլ ֆրանսիացի գրող Անատոլ Ֆրանսը դեռևս 1890-ական թթ. պաշտպանում էր արևմտահայության հարցը, իսկ 1916թ. ելույթ ունենալով Փարիզի Սորբոնի համալսարանում նա նշում էր. «... Արևելքում մեռնում է Մեր Քույրը, որ նա մեռնում է միայն այն բանի համար, որ նա մեր քույրն է: Նրա հանցանքն այն է, որ նա բաժանել է մեր զգացմունքները, սիրել է այն, ինչ սիրել ենք մենք, մտածել է այնպես, ինչպես մենք, հավատացել է այն ամենին, ինչին հավատացել ենք մենք, և մեզ նման ընկալել է իմաստություն, բանաստեղծություն և արվեստ: Դրա մեջ է նրա հանցանքը...»³²:

Անուրանալի է գերմանական մտավորականների, հասարակական գործիչների բողոքի ելույթները՝ Յոհաննես Լեփսիուս, Արմին Վեգներ, Կարլ Լիբկնեխտ: Կարլ Լիբկնեխտը 1916 թ. հանդես գալով Ռայխստագի նիստում՝ հարց է բարձրացրել գերմանական իշխանությունների դիրքի վերաբերյալ. «Կայսրության վարչապետը տեղյակ է արդյոք այն մասին, որ ներկա պատերազմի ընթացքում Գերմանիայի դաշնակից Օսմանյան կայսրությունը հայ ժողովրդին հարյուր հազարներով վտարել է իրենց բնակավայրերից և ենթարկել կոտորածների»³³: Դիմելով Ռայխստագի ղեկավարին Լիբկնեխտը հարցնում է. «Կայսերական կառավարությունը ինչպիսի հայտարարություններ է արել թուրքական

²⁹ Տե՛ս **Ժորես Ժ.**, Պետք է փրկել հայերին, Եր., 2009, էջ 16-17:

³⁰ Տե՛ս Սև գիրք: Նշանավոր օտարերկրացիները թուրքական ոճիրների և Հայոց ցեղասպանության մասին, Եր., 2011, էջ 66:

³¹ Նույնը՝ էջ 62:

³² Տե՛ս **Մնացականյան Ա.**, Հայ ժողովրդի ողբերգությունը ռուս և համաշխարհային հասարակական մտքի գնահատմամբ, Եր., 1965, էջ 140:

³³ Նույնը՝ էջ 147,148:

կառավարությանը այդ հանցագործությունները կատարողներին արժանի պատժի ենթարկելու, Թուրքիայում մնացած հայ ժողովրդի հատվածը պաշտպանելու և նման դաժանությունների կրկնումը լիովին կանխելու համար»³⁴:

Նշանավոր հայասեր եվրոպացի գործիչների շարքը կարելի է շարունակել. դանիացի գրաքննադատ, հրապարակախոս Գևորգ Բրանդես, գերմանացի գրող Իլզե Ֆրայան, բուլղար բանաստեղծ, թատերագիր Պեյո Յավորով, ականավոր լեզվաբան, հայագետ Անտուան Մեյե, ֆրանսիացի սոցիալիստ, հրապարագիր Անրի Բարբի և շատ ուրիշներ: Եվրոպական դիվանագիտության երկդիմի քաղաքականության դրվագները դասավանդելիս չափազանց կարևոր է ներկայացնել նաև հասարակական կարծիքը Հայկական հարցի վերաբերյալ և նշանավոր հայասերների դերը, որոնք դժբախտաբար ազդեցություն չունեին պետական քաղաքական շրջանակների նկատմամբ:

Ցավոք, այսօր ևս շատ հարեցրի շուրջ բացակայում է եվրոպական երկրների հստակ դիրքորոշումը, ինչպես օրինակ հայոց ցեղասպանության դատապարտման կամ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության անկախության ճանաչման հարցում: Ինչպես գրում էր Սևդա Սևանը. «տասնամյակներ հետո Եվրոպայում, դարձյալ պիտի նման համլետյան հարցեր տային իրենց, 1915 թ. տեղի ունեցել է միլիոն և կես հայերի ցեղասպանությունը, թե տեղի չի ունեցել: Թուրքիային դատապարտել, մարդկության համար եղեռնագործության համար, թե չէ»³⁵:

Թեև, պետք է նշել, որ եվրոպական երկրներից շատերը դատապարտել, նույնիսկ Հայոց ցեղասպանության ժխտումը քրեականացնող օրենքներ են ընդունել: Ավելին, Եվրոպական խորհրդարանը 1987թ. ընդունեց «Հայկական հարցի քաղաքական լուծման մասին» բանաձևը, որով Եվրոպայի խորհրդից պահանջում էր ճնշում գործադրել Թուրքիայի կառավարության վրա՝ 1915-1917 թթ. հայերի ցեղասպանությունը ճանաչելու համար:

Եվրոպական մեկ այլ նախաձեռնություն «Համընդհանուր պատմություններ՝ Եվրոպայի համար՝ առանց բաժանարար գծերի 2010-2014 թթ.» (Shared histories for a Europe without dividing lines) մեկնարկեց 2011 թ., որը առաջ քաշեց հետևյալ կարևոր հիմնահարցերը՝ արդյունաբերական հեղաշրջում, կրթության զարգացում, մարդու իրավունքները արվեստում, Եվրոպան և աշխարհը: Բոլոր այս թեմաները դիտարկվելու էին երեք առանցքներից՝ փոխազդեցություն, համընկնում, հակասություն³⁶: Հայկական և եվրոպական մշակույթների փոխշփումները, փոխազդեցության վերաբերյալ փաստերը բազմազան են: Նոր ժամանակներում եվրոպական կրթություն ստացած հայ գործիչները դարձան գիտության, մշակույթի նշանավոր ներկայացուցիչներ Ռուսական և Օսմանյան կայսրություններում: Պատահական չէր, որ ֆրանսիացի արևելագետ Գրուսսեն հայերին համարում էր «Արևելքի եվրոպացիներ», Լամարթինը՝ «Արևելքի շվեյցարացիներ», Բրյուսը՝ «Փոքր Ասիայի անգլիացիներ» և այլն³⁷: Այս նախաձեռնությունը ավելի հանգամանալից կներկայացվի մեկ այլ հոդվածի շրջանակներում:

Ամփոփելով, պետք է նշել, որ եվրոպական կառույցների կողմից առաջ քաշած նախաձեռնությունները կունեն հաջողություններ, եթե նույն եվրոպական կառույցները պատմության իրադարձությունների գնահատման ժամանակ

³⁴ Նույն տեղում:

³⁵ Տե՛ս Սևան Սևդա, Ինչ որ տեղ Բալկաններում, էջ 394:

³⁶ Տե՛ս Shared histories for a Europe without dividing lines, p.10.

³⁷ Զ.Կիրակոսյան, Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը, էջ 136:

մեկընդմիջտ հրաժարվեն երկակի չափանիշներից, քաղաքական պատեհապաշտությունից, պատմական իրողությունների գնահատման և դրանից բխող եզրակացությունների ու գործնական քայլերի իրականացման ժամանակ գերծլինեն քաղաքական ճնշումներից և տարաբնույթ գայթակղություններից: Մասնավորապես խոսքը վերաբերում է նորագույն ժամանակաշրջանի պատմության իրադարձությունների դասավանդմանը: Միաժամանակ չպետք է տուրք տալ ռազմատենչ, թշնամական ելույթներին, որոնք հնչեցվում են քաղաքական, պետական գործիչների կողմից, դրանք դատապարտվեն ոչ թե անհասցե հայտարարություններով, այլ գործնական քայլերով, որ հետագա տասնամյակներում պատմության դասավանդման ընթացքում կարիք չլինի եվրոպական պետությունների դիրքորոշումները ներկայացնելիս փնտրել դրանք արդարացնելու միջոցներ:

Բանալի բռներ-Եվրոպական ուղղություն, պատմության դասավանդում, եվրոպացի հայասերներ, Եվրոպայի պատմություն, եվրոպական կողմնորոշում, եվրոպական կառույցներ:

Չոհրաբյան Է., Տետեյան Ա., Եվրոպական ուղղությունը Հայոց պատմության դասավանդման համատեքստում-Պատմության դասավանդման համատեքստում եվրոպական համագործակցության ուղղությունը շեշտադրելու և ընդգծելու նպատակով ԵԽ-ի կողմից իրականացվեցին երկու կարևոր նախաձեռնություններ՝ «Եվրոպական ուղղությունը պատմության դասավանդման շրջանակներում (2002-2006 թթ.)» և «Համընդհանուր պատմություններ՝ Եվրոպայի համար՝ առանց բաժանարար գծերի»: Հայոց պատմությունը սերտորեն շաղկապված է եվրոպական պատմությանը: Մակայն, Հայոց պատմության դասավանդման ընթացքում՝ մասնավորապես 19-20-րդ դարերում եվրոպական տերությունների քաղաքականությունը մասնավորապես Բեռլինի վեհաժողովը, Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների խնդիրը, Սևրի և Լոզանի պայմանագրերը և շատ ուրիշ իրադարձություններ ներկայացնելիս, ի հայտ են գալիս մի շարք հակասական հարցադրումներ: Այս առումով չափազանց կարևոր է մեծ ուշադրություն հատկացնել եվրոպացի հասարակական-քաղաքական գործիչների՝ նշանավոր հումանիստներ՝ Ֆ.Նանսենի, Ժ.Ժորեսի, Ա.Ֆրանսի և այլոց գործունեությանը, որոնք հակառակ իրենց երկրների պետական պաշտոնական դիրքորոշմանը մշտապես բարձրացնում և պաշտպանում էին Հայկական հարցը:

Зохрабян Э., Тетейн А., Европейское измерение в контексте преподавании Истории Армении-Две важные инициативы-“Европейское измерение в изучении истории” и “Общее прошлое для Европы без разделительных линий”, были осуществлены Советом Европы с целью подчеркнуть европейское измерение в преподавании истории. История Армении тесно связано с европейской историей. Однако, многие противоречивые вопросы появляются в процессе преподавании истории Армении связанные с представлением политики европейских держав 19-20 вв: Берлинский конгресс, вопрос о реформах Восточной Армении, Севрский и Лозаннский договоры и другие события. В этом контексте очень важно уделять большое внимание деятельности европейских общественно-политических деятелей, великих гуманистов таких как Ф.Нансен, Ж.Жорес, А.Франс и другие, кото-

рые вопреки государственной официальной позиции своих стран всегда поддерживали Армянский вопрос.

Zohrabyan E., Teteyan A., - European Dimension in the context of teaching History of Armenia-With the goal to emphasize and accentuate European dimension in the context of history teaching Council of Europe launched two important initiatives. “European Dimension in History Teaching” and “Shared histories for Europe without dividing lines”. History of Armenia is closely linked with European history. But many controversial issues is arising in the process of teaching History of Armenia and especially introducing policy of European powers in 19-20 centuries, especially Berlin Congress, question of reforms in Western Armenia, Sevres and Lozan treaties and the other events. In this context, it’s very important to give great attention to the activities of European politics, public figures and prominent humanists like F. Nansen, J. Jaures, A. France and the others. They always championed Armenian question against their state official positions.